

A nómenklatúra mint a szocialista társadalom politikai uralkodó osztályának néhány jellemzője a Kádár-rendszerben

A NÓMENKLATÚRA FOGALMAI

Huszár Tibor szerint először Bohdan Harasymiw használta a vezető szovjet káderek kiválasztási és kinevezési rendszerére a nómenklatúra kifejezést a *Canadian Journal of Political Science*-ben 1969-ben megjelent tanulmányában. A nómenklatúra fogalmának használata a nyolcvanas évek nyugati politológiai szakirodalmában már gyakrabban előfordult, de jelentése ekkor még nem volt egyértelmű. A kifejezés Magyarországon a rendszerváltást megelőzően sem a szakirodalomban, sem a pártzsargonban nem volt használatos.

A politológiai irodalomban a nómenklatúra tehát névjegyzéket jelent, szűkebben értelmezve a politikai nómenklatúra a politikailag releváns vezető pozíciók megnevezését és ezek jegyzékét jelenti.^[1] A politikai nómenklatúra fogalma a szovjet típusú szocialista berendezkedésekkel kapcsolatban vált használatossá. A nómenklatúra rendszer első megjelenési formájával a Szovjetunióban találkozhatunk, de a későbbiekben az összes szovjet mintát követő kelet-európai szocialista országban elterjedt. A nómenklatúra szűkebb értelmezésben csak a párt és állami pozíciók jegyzékét takarja, tágabb értelemben azonban a hatalomgyakorlás szempontjából jelentősebb gazdasági, tudományos, kulturális, sajtó és tömegtájékoztatási vezetői pozíciók jegyzékét is magában foglalja.

Bihari Mihály értelmezése szerint „a nómenklatúra *egyrésztől* azoknak a vezető pozícióknak a jegyzékét jelenti, amelyek a párt *káderhatásköri listáján* szerepeltek. *Másrésztől, funkciója* alapján a politikai nómenklatúra a politikai hatalmat gyakorlók személyi körét, a szocialista társadalom politikai *uralkodó osztályát* jelenti.”^[2] A szocialista társadalom uralkodó osztályához azon személyek sorolhatók, aki közvetlen vagy közvetett módon hatalmat gyakoroltak a politikai, államigazgatási, gazdasági, sajtó és tömegtájékoztatási, kulturális, agitációs és propaganda, valamint oktatási területeken, továbbá részt vettek az állampárt transzmissziós szíjaként működő politikai tömegszervezetek (például szakszervezetek, ifjúsági szervezetek) irányításában. Bihari koncepció-

[1] Bihari, 2005

[2] Bihari, 2005, 278. (Kiemelés az eredetiben)

jában a politikai nómenklatúra, mint uralkodó osztály öt társadalmi funkcióval rendelkezik, melyeket most csak címszószerűen sorolok fel: hatalmi funkció, erőszakfunkció, redisztribúciós gazdaságirányító funkció, rekrutációs és a politikai osztály privilégiumait biztosító funkció, valamint ideológiai és propagandafunkció.

Huszár Tibor megállapítása szerint az elit és a nómenklatúra nem azonos fogalmak. A fő különbséget közöttük abban látja, hogy míg az elit kiválasztódik, tehát kiemelkedése ideáltipikusan a tudáson és teljesítményen alapul, addig a nómenklatúra tagjai szinte minden esetben kinevezés útján nyerik el pozícióikat, akkor is, ha formálisan választás során kerülnek valamely tisztségbe. A demokratikus berendezkedésekre is jellemző, hogy az elit egy bizonyos része kinevezés által kerül pozícióba, azonban lényeges eltérés mutatkozik az elit és a nómenklatúra között a kinevezés gyakorlatában is: „míg az elitek rekrutációjában a *demokratikus rendszerekben* – ha változó erővel, s a lobbik által befolyásoltan is – a *testületi elv érvényesül, az autokratikus uralom esetén hatásuk gyengül, a totalitárius államokban formálissá és személyfüggővé válik.*”^[3]

Véleményem szerint a nómenklatúra legátfogóbb definícióját Szakadát István adja, aki a fogalom számos jelentését megpróbálta egyetlen meghatározásba sűríteni: „definiáljuk a *nómenklatúra* fogalmát a *pártszervek káderhatásköri listáinak rendszereként*, ahol *pártszerveken* természetesen az 'egypárt' különböző hierarchikus szintjein álló szervezeteket és – olykor bizony – személyeket, *káderhatáskörön* bármely adott – és elméletileg tetszőleges – hierarchikus szinten lévő beosztásával kapcsolatos kinevezési-felmentési illetve fegyelmezési jog feletti rendelkezést, míg *listák rendszerén* ezen beosztások adott módon strukturált halmazát értjük.”^[4]

A NÓMENKLATÚRA MINT A HATALMAT GYAKORLÓK SZEMÉLYI KÖRE

Az alábbiakban – alapvetően Bihari Mihály koncepcióját alapul véve – a nómenklatúrának mint a hatalmat gyakorlók személyi körének tárgyalására kerül sor. A nómenklatúra ebben az értelemben a szocialista társadalom politikai uralkodó osztályát is jelentette.

A politikai nómenklatúra, mint szűkebben értelmezett vezető réteg létszáma a nyolcvanas években számottevő mértékben csökkent, de így is több mint 30 ezer személy tartozott bele. Ide sorolhatók „az országos és megyei pártvezetők; a vezető testületek tagjai; KB, PB; Titkárság és a KB-osztályok függetlenített munkatársai; a legfelső szintű állami vezetők; az Országgyűlés tagjai; a NET, a Minisztertanács tagjai; a megyei tanácsok elnökei; s társadalmi szervezetek (SZOT, KISZ, úttörőszövetség, nőszövetség) országos vezetői és munkatársai, a politikai sajtó és tájékoztatás vezetői (MTV, Rádió, *Népszabadság*, *Magyar Hírlap*, *Népszava* stb.); a legnagyobb vállalatok, a mezőgazdasági szövetkezetek, állami gazda-

[3] Huszár, 2007, 52. (Kiemelés az eredetiben)

[4] Szakadát, 1990

ságok vezetői, akik egyúttal a KB vagy a megyei pártbizottságok tagjai is voltak általában; a nagykövetek; a hadsereg; a rendőrség; a határőrség; a Munkásőrség parancsnokai stb.”^[5]

A szűkebb értelemben vett politikai, hatalmi osztályhoz tartozók száma a nyolcvanas évek közepére körülbelül 10 ezer főre csökkent. Ezzel párhuzamosan azonban jelentősen megnőtt a politikai osztályhoz nem tartozó, ugyanakkor jelentős befolyással rendelkező gazdasági, tudományos, oktatási, művészeti és kulturális területen tevékenykedő vezetők száma. Rendkívül lényeges, hogy a politikai nómenklatúra volt az, amely meghozta a politikai osztály rekrutációjával, szelekciójával, és az új vezetők hatalomba kerülésével kapcsolatos döntéseket. A nómenklatúra mint a szocialista társadalom politikai osztálya az osztálytársadalmi érdekektől elkülönült, sajátos csoportérdekekkel is rendelkezett. Ugyanakkor politikai osztályöntudata is volt, mivel tagjait a mindannyiuk által egységesen elfogadott ideológia és a forradalmi küldetés tudat is integrálta.

POLITIKAI URALKODÓ OSZTÁLY A KÁDÁR-RENDSZER MÁSODIK FELÉBEN

Bihari Mihály a magyarországi szocializmus politikai uralkodó osztályának vonatkozásában három nagy korszakot különböztet meg.

1. 1945 és 1956 közötti korszak: Kezdetben a politikai uralkodó osztály három nagyobb csoportra bontható: a Moszkvából hazatért, legfontosabb pártfunkciókat betöltő kommunistákra, az 1945 előtt is itthon tevékenykedő volt illegális kommunistákra, illetve a más pártoktól átvett – kettős párttagsággal rendelkező – vezető politikusokra. Az 1945-öt követő néhány évben a pár száz főből álló legszűkebb politikai vezető elit mellett kialakult a politikai osztály egy jellemzően 25–30 éves fiatalokból álló új nemzedéke is. A hatalmat kisajátító kommunista párt apparátusa ekkoriban súlyos létszámiánnyal küszködött, a sürgető hiányt pedig csak néhány hónapos, esetleg egy éves politikai „gyorstalpalóokra” beiskolázott káderek funkcióba állításával tudták valamelyest orvosolni. „A hiányos műveltséggel rendelkező, politikai gyorstalpalókon kiképzett, a leegyszerűsített ideológiai-politikai tételeket dogmatikusan elsajátító és érvényesítő hatalmi réteg szigorú politikai ellenőrzés és részletekbe menő pártutasítás alapján végezte munkáját, gyakorolta hatalmát az MDP apparátusában...”^[6]

A politikai nómenklatúra legfelső rétege az 1956-os forradalmat követően kompromittálódott és véglegesen kikerült a politikai vezetésből. Közéjük sorolható: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József (aki ugyan 1959-ben bekövetkezett haláláig tagja maradhatott az MSZMP Központi Bizottságának, de érdemi szerepet már nem játszott a politikai életben a forradalom után), Piros László, Péter Gábor, Berei Andor, Hegedüs András stb. Kádár János szándékának megfelelően a Rákosi-korszakban játszott szerepe következtében leginkább lejáratódott 40–50 fő nem vehetett részt a politikai életben, további 40–50 fő pedig

[5] Bihari, 2005, 285–286.

[6] Bihari, 2005, 290.

nem tölthetett be többé vezető politikai pozíciót. A forradalmat követően különféle okokból (megtorlás, disszidálások, stb.) sok ezer vezetői pozíció megüresedett.

2. 1956/57-től a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig terjedő korszak: Ez periódus a politikai uralkodó osztály újjászerveződésének időszakaként írható le. Az 1956–1957-ben Kádár János és Münnich Ferenc körül újjászerveződő új hatalmi elit rekrutációs bázisát elsődlegesen a Rákosi-rendszer másodvonalának párt- és szakszervezeti vezetői, továbbá a helyi pártapparátusok káderei képezték. „A kádári új politikai osztálynak a legkeményebb magja az ÁVH reaktivizált tisztikara volt, akiknek nagy része az erőszakszervezetekbe került, illetve maradt változatlanul. Mások a pártapparátusban, az államigazgatásban, a sajtóban, a kulturális és gazdasági élet területein kerültek vezető pozíciókba. Ennek a kemény magnak a részbeni átformálására az MSZMP 1962-es határozata alapján került sor, amikor legtöbbször az államhatalmi szervekből a kultúra, a sajtó (a rádió és tv) és a gazdaságirányítás területére irányították át.”^[7] Időközben a politikai nomenklatura folyamatosan feltöltődött a fiatalabb generáció képzetesebb kádereivel.

3. Az 1970-es évektől a rendszer összeomlásáig terjedő korszak: Ebben az időszakban jelentős változások történtek a szűkebb értelemben vett mintegy 33–38 ezer főt számláló politikai nomenklatúrában belül.

A statisztikai adatok azt mutatják,^[8] 1973 és 1983 között nagymértékben megnőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkező káderek aránya. (Lásd: 1.1. és 1.2. sz. ábra) Tíz év alatt 41 százalékról 77 százalékra emelkedett a főiskolát vagy egyetemet végzettek aránya a vezető káderállományon belül, míg a csak alsófokú végzettséggel rendelkezők arányát 17 százalékról 2 százalékra sikerült leszorítani. A képzettség tekintetében tehát jelentős minőségi ugrást sikerült elérni.

Állami iskolai végzettség
(1973)

1.1. sz. ábra: a vezető káderállomány képzettség szerinti megoszlása (1973). N=37666

Állami iskolai végzettség
(1983)

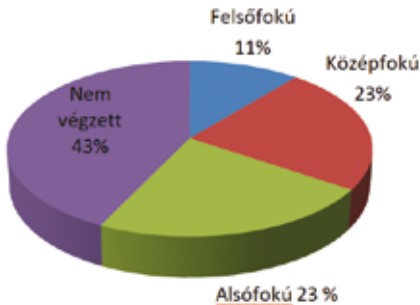
1.2. sz. ábra: a vezető káderállomány képzettség szerinti megoszlása (1983). N=33140

[7] Bihari, 2005, 290.

[8] Jelentés a Központi Bizottság 1973. november 28-i káderpolitikai határozatának végrehajtási tapasztalatairól, javaslat a további feladatokra. MSZMP KB PTO, 1983. Az ábrák egész számokra kerekített százalékos értékeket tartalmaznak.

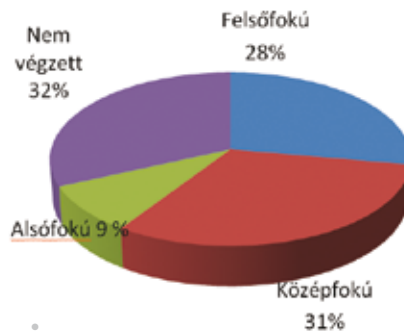
Ez alatt a tíz év alatt a politikai végzettséggel rendelkezők aránya is javult. (Lásd: 2.1 és 2.2. sz. ábra) 57 százalékról 68 százalékra emelkedett azok aránya, akik valamilyen fokú politikai oktatásban részesültek. A vezető káderállomány egészét tekintve a felsőfokú politikai iskolai végzettséggel rendelkezők aránya 11 százalékról 28 százalékra nőtt, a középfokú végzettségűeké 23 százalékról 31 százalékra emelkedett.

**Politikai iskolai végzettség
(1973)**

2.1. sz. ábra: a vezető káderállomány képzettség szerinti megoszlása (1973). N=37666

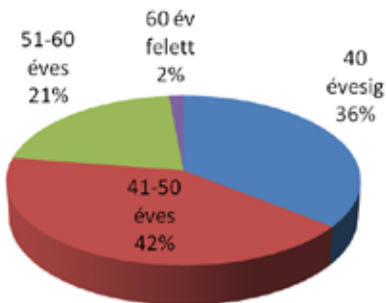
**Politikai iskolai végzettség
(1983)**

2.2. sz. ábra: a vezető káderállomány képzettség szerinti megoszlása (1983). N=33140

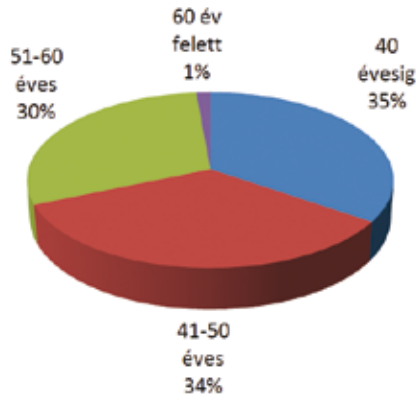
Életkor szerinti összetétel tekintetében a szűkebb értelemben vett politikai nőmenklatúra átlagéletkora tíz év alatt növekedett az 1973-as szinthez képest. (Lásd: 3.1 és 3.2. sz. ábra)

**A vezető káderállomány
életkor szerinti megoszlása
(1973)**

3.1. sz. ábra: a vezető káderállomány életkor szerinti megoszlása (1973). N=33666

**A vezető káderállomány
életkor szerinti megoszlása
(1983)**

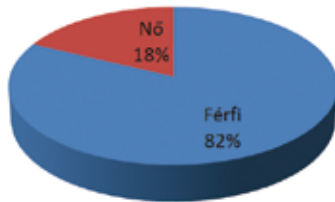

3.2. sz. ábra: a vezető káderállomány életkor szerinti megoszlása (1983). N=33140

A 40 éves vagy annál fiatalabb káderek aránya lényegében változatlan maradt, a 41 és 50 év közötti korosztály aránya 42 százalékról 34 százalékra csökkent, az 51 és 60 év közöttiek aránya ugyanakkor a korábbi 21 százalékról 30 százalékra emelkedett. A szűkebb értelemben vett politikai nőmenklatúra tehát összességében véve idősebbé vált.

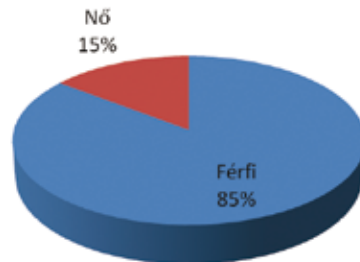
A vezető káderállományban a nők arányát az erre irányuló törekvések ellenére sem sikerült számottevő mértékben javítani. (4.1. sz. és 4.2. sz. ábra) Arányuk az 1973-as rendkívül alacsony 15 százalékos szinthez képest 10 év alatt mindössze 3 százalékkal emelkedett.

**A vezető káderállomány
nemek szerinti megoszlása
(1983)**

4.1. sz. ábra: a vezető káderállomány nemek szerinti megoszlása (1973). N=37666

**A vezető káderállomány
nemek szerinti megoszlása
(1973)**

4.2. sz. ábra: a vezető káderállomány nemek szerinti megoszlása (1983). N=33140

Gazsó Ferenc kutatásai alapján megállapítható, hogy „a hatalmi elit korábbi homogenitása megbomlott, s ezáltal kibővült mozgástér keletkezett a mind nagyobb számban beáramló szakértelmiségiek számára. Lényegesen módosult az elitkiválasztás társadalmi bázisa is. A belépő mobilitás vizsgálata azt mutatja, hogy a beáramló szakértelmiségiek ez idő tájt elsősorban három elitcsoportot, nevezetesen a kormányzati elitet, a gazdasági-menedzser elitet és a pártelitet célozták meg.”^[9]

A káderhatásköri listákon szereplő 300–400 ezer fő tekinthető a legszélesebb értelemben vett politikai vezető rétegnek, azonban közülük nagyjából 250 ezren nem politikai vezetői, hanem szakmai, szervezeti pozíciókat töltöttek be. Kinevezésük során azonban érvényesült a „kettős hatáskör”, tehát az illetékes párt-szervek előzetes véleménynyilvánítási joggal rendelkeztek az e körbe tartozó, elsősorban gazdasági, kulturális, államigazgatási, bírósági, ügyészségi, oktatási intézmények vezető pozícióinak betöltése vonatkozásában. Annak ellenére, hogy elvben minden tisztséget a párttiszségeken kívül pártonkívüliek is betölthettek, a vezető pozíciót betöltők 80 százaléka az MSZMP tagja volt. A káderhatásköri listákon szereplő pozíciókat betöltő több mint 300 ezer főből körülbelül 30-40 ezer

[9] Gazsó, 1993, 17.

fő sorolható a politikai nómenklatúrához, uralkodó osztályhoz.

A POLITIKAI URALKODÓ OSZTÁLY TÁRSADALMI FUNKCIÓI

Bihari szerint – nem csak a Kádár-rendszer évtizedeire, hanem a magyarországi szocializmus teljes időszakára vonatkoztatva – a politikai nómenklatúrának, mint szűkebb értelemben vett politikai uralkodó osztálynak a következő társadalmi funkciói voltak:^[10]

1. Hatalmi funkció: mely a politikai döntések intézményes, kizárólagos és erősen centralizált birtoklását, a kulcsfontosságú társadalomirányítási döntések meghozatalát jelentette. Mindezt az alkotmány szövegében rögzített, a „párt vezető szerepe” formula is kifejezte.
2. Erőszakfunkció: mely a szocializmust megkérdőjelező szervezettel, csoporttal vagy egyénnel szembeni állami erőszak eszközeinek a politikai uralkodó osztály általi igénybevételét jelentette. Az állami erőszakszervezetek, nevezetesen a rendőrség, a titkosszolgálatok, a hadsereg, a büntető igazságszolgáltatás közvetlenül alá volt rendelve a felső és a megyei állami és pártszervezeteknek.
3. Redisztribúciós gazdaságirányító funkció: amelynek alapján a politikai uralkodó osztály döntött a gazdasági alrendszer legfontosabb elemeiről: a tulajdonosi rendszerről, a termelési eszközök államosításáról, az állami tulajdon irányításáról, a megtermelt termék és jövedelem elvonásáról és központosításáról, továbbá annak újraosztásáról, a gazdasági alrendszer termelőinek: a vállalatoknak és a szövetkezeteknek a számáról és állami irányító szerveknek való alárendeltségéről, a termelő szervezetek közötti kötelező gazdasági kapcsolatokról.
4. Rekrutációs és a politikai osztály privilégiumait biztosító funkció: amely a politikai osztály szelekciójához, ideológiai képzéséhez és neveléséhez való kiválasztódását és utánpótlását jelentette. A politikai uralkodó osztályba való bekerülés kritériuma a marxizmus-leninizmus ideológiájának, a párt politikájának és vezető szerepének elfogadása volt. Bihari véleménye szerint a politikai és ideológiai szelekció háttérbe szorította az alkalmasságon és a vezetői képességeken alapuló kiválasztódást, ennél fogva a politikai osztály reprodukciója eleve kontraproduktív volt és ideológiai-politikai kontraszelekció alapján működött.

A politikai uralkodó osztály tagjai – konkrét hatalmi pozíciójuktól függően – pontosan meghatározott privilégiumokkal rendelkeztek. Az anyagi jellegű privilégiumok nagyobb részét a szocialista hiánygazdálkodás következtében a hiánycikkekhez kedvezőbb feltételekkel történő hozzájutás jelentette. Nem anyagi jellegű privilégiumnak tekinthető például a politikai osztály gyerkeinek kedvezményes és előresorolt felvétele a felsőoktatási intézményekbe. A munkásmozgalom mártírjainak gyermekei, továbbá a Munkás-Paraszt Hatalomért Érdemrenddel, a Szocialista Hazáért Érdemrenddel rendelkező szülők gyermekei előnyben részesültek a felvételen. Bihari ugyanakkor hozzáteszi, hogy „a magyar politikai nómenklatúra anyagi jellegű privilégiumai – külö-

[10] Bihari, 2005

nösen a 'szocialista piacgazdálkodás' megerősödése után – soha nem öltöttek olyan mértéket, mint a többi szocialista országban.”^[11]

5. Ideológiai és propagandafunkció: melynek jelentősége a szocialista társadalmak ideokratikus jellege következtében különös fontossággal bírt. A marxizmus-leninizmus ideológiája és a párthatározatokban rögzített társadalmi rendszerkép megkérdőjelezhetetlen és dogmatikus merev nézet- és követelményrendszerként jelentkezett. Az ideológia megismertetésére a pártpropaganda útján került sor a pártiskolákban és a párttanfolyamokon. Továbbá az állami oktatás minden szintjén is kötelezően folyt az ideológiai tételek és a párt politikájának megismertetése. Minden megyeszékhelyen működött a megyei, illetve a budapesti pártbizottságok által irányított marxizmus-leninizmus esti egyetem. A három éves iskola elvégzése középfokú, ezen felül egy további kétéves képzés, az ún. szakosító tanfolyam elvégzése pedig felsőfokú politikai képzettségnek minősült. A káderhatásköri listán szereplő funkciók betöltőivel szemben valamilyen szintű továbbképzés, illetve politikai végzettség megszerzése követelmény volt. Az ideológiai és propagandafunkcióba a sajtó és a tömegkommunikáció irányítása is beletartozott. A KB Agitációs és Propaganda Osztálya és a mellette működő Agitációs és Propaganda Bizottság elvi és közvetlen irányítása alá tartozott az írott sajtó, a rádió és a televízió.

A magyarországi politikai uralkodó osztály szűkebb vezető rétege szervesen és intézményesen is kapcsolódott a többi szocialista ország, de különösképpen a szovjet politikai osztály felső vezető rétegéhez. A szocialista országok politikai osztályai tehát egy nemzetközi szocialista nómenklatúra rendszer keretében kapcsolódtak egymáshoz. „A fiatalabb korosztály egy része számára a politikai osztályba, a nómenklatúrába való biztos bekerülést a szovjet egyetemeken szerzett diploma, a kiváló orosz nyelvtudás, az SZKP Politikai Főiskoláján való továbbképzés biztosította.”^[12]

AZ URALKODÓ OSZTÁLY KIVÁLTSÁGAI

Érdemes röviden áttekinteni, a közbeszédben a szocializmus vezetőivel kapcsolatban annyiszor emlegetett privilégiumok körét, tehát hogy konkrétan milyen kiváltságokkal rendelkeztek a politikai nómenklatúra tagjai. A Rákosi-korszakban a vezetők által igénybe vehető extra juttatások és előjogok nagyságrendileg jelentősebbek voltak, mint a későbbiek során a Kádár-rendszerben.

A Rákosi-rendszer vezetőinek a hierarchiában elfoglalt helyét jelző presztízsszimbólumai közé tartozott a fekete színű állami autó, magasabb szinteken nyugati márkájú, a legmagasabb szinten pedig páncélozott ZIL. A különböző szinteken álló vezetők négy típusú telefonkészülékkel rendelkezettek: közvet-

[11] Bihari, 2005, 293.

[12] Bihari, 2005, 294.

len nemzetközi vonallal Moszkvába és a szocialista testvérországokba; miniszteri („M”) vonallal, amely azonban a kormány tagjainál szélesebb személyi kört kötött össze; „K” vonallal; illetve közönséges városi vonallal. A betöltött pozíciótól függően a vezetők különböző méretű és színvonalú lakásokban éltek. A legfelső szintű vezetők budai villákban, házakban laktak. Akkoriban a saját uszodát fontos presztízs-szimbólumnak tekintették. Megemlítendő még a különböző állami és pártüdülők igénybevételének lehetősége, a kiemelt kórházi ellátás, a központi szabóság és a házhoz szállított, időnként a hiánycikkeket is tartalmazó élelmiszer-ellátás, a legfelső szintű vezetők számára ingyenesen.

A felsorolt kiemelt juttatások azonban a funkcióhoz tartoztak, annak elvesztése esetén az illető az addig élvezett előnyöktől is elesett. Ez nagymértékben növelte a funkcióhoz való ragaszkodást, a vezetőknek és a funkcionáriusoknak a párttól való függőségét, kiszolgáltatottságát. „Ha ugyanis kiesik az ember az állásából, elveszti a beosztását, egyik pillanatról a másikra nincstelen lesz, semmi sem az övé. A szék, amin ül, az ágy, amiben alszik, mind a párté. A legócskább szekrényen is ott volt a kis fémlap: 'Az MDP tulajdona’.”^[13]

Ugyanakkor az alsóbb szinteken dolgozó funkcionáriusok számára is igénybevehető kedvezmények és juttatások mértéke nagyságrendekkel különbözött a legfelső szintű pozíciók betöltőiéhez képest. „Egészen 1956-ig igen éles különbség alakult ki a vezető szervek (Politikai Bizottság, Titkárság) tagjainak és a központi apparátus dolgozóinak életvitele között. Ez utóbbiak – még ha a döntések meghozatalában volt is szerepük – alacsony jövedelemmel rendelkeztek és rendszerint szerény körülmények között éltek.”^[14]

Később, a Kádár-rendszerben a politikai nómenklatúra által igénybe vehető juttatások és kiváltságok mértéke, főként a hetvenes-nyolcvanas évektől, jelentősen mérséklődött. Huszár Tibor a Kádár-rendszer a politikai uralkodó osztálya által igénybe vehető privilégiumok három nagyobb csoportját különböztette meg.^[15]

1. Az első csoportba a különleges információkhoz és „zárt terjesztésű” kiadványokhoz való hozzáférés sorolható. A nyolcvanas évek elején több száz személy volt jogosult hozzájutni az MTI által összeállított különböző szintű – a legbizalmasabbtól a bizalmasig terjedő – anyagokhoz.

Az 1962-től megjelenő „zárt terjesztésű” könyveket igénybe vehetők névsora kezdetben 250–500 főt tartalmazott, 1969-ben aztán 600–800 főre emelkedett. A bővítés során elsősorban az ideológiai területen dolgozó intézményvezetők, marxista-leninista tanszékek tanárai, illetve a HM és a BM munkatársai kerültek be a kedvezményezett körébe. Az előre megrendelt kiadványokat a Kossuth Kiadó terjesztési osztályán, csak személyesen vásárolhatták meg az erre jogosultak.

Zárt terjesztésű könyvként jelent meg például: Winston Churchill: A II. világháború, Anthony Eden: Emlékiratai George F. Kennan: A nukleáris téveszme, Karl Mannheim: Ideológia és utópia, Milovan Gyilas: Az új osztály, Ota Sik: A cseh-

[13] Hegedüs – Kasza – Zsille, 1989, 161.

[14] Hegedüs, 1988, 169.

[15] Huszár, 2007

szlovák gazdaság igazi helyzete, Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai és Lev Trockij: A forradalomról c. műve. Az MSZMP Intéző Bizottságának egyik 1957-es határozata értelmében a Központi Bizottság tagjai díjmentesen kaphatták meg a Kossuth Kiadó kiadványait, az Intéző Bizottság tagjai pedig az összes könyvkiadó minden megjelenő könyvét, beleértve a lexikonokat és szótárakat is.

2. Az előjogok második csoportjába a lakásügyekkel kapcsolatos kiváltságok sorolhatók. A pártvagyon kezelője a KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya (PGO) volt. Ez az osztály foglalkozott a párttulajdonban lévő ingatlanok kiutalásával, ugyanakkor a Központi Bizottság maga is rendelkezhetett lakások, illetve villák odaítéléséről. A politikai nomenklatúra tagjai az üdülőteltelkek megszerzésénél és az üdülők építésénél is kedvezményekben részesülhettek.

3. A kiváltságok harmadik csoportját a szociális-, munkaügyi- és egészségügyi rendelkezések alkották. A kiemelt egészségügyi ellátásra jogosultak köre az időben előre haladva folyamatosan bővült: 15220 főről 21710 főre emelkedett. A politikai nomenklatúrához tartozók a szanatóriumi ellátás, a bel- és külföldi gyógyüdülések tekintetében is előnyösebb helyzetet élveztek. 1977-től a Titkárság határozata alapján a KB és a KEB tagjai lehetőséget kaptak rá, hogy két évente üdülhessenek gyermekeikkel együtt külföldön. A politikai uralkodó osztály tagjai soron kívül voltak jogosultak magánhasználatú gépkocsi igénylésére, illetve meghatározott funkcióktól felfelé lehetőség volt az állami tulajdonú gépkocsik magáncélú használatára is, amelynek rendjét pontosan szabályozták. A soron kívül, kiemelt illetménnyel való nyugdíjazás, az évente szabadságon tölthető napok számának a hierarchiában elfoglalt helytől függő emelkedése is a politikai nomenklatúra jogosultságainak sorát gyarapította.

Mindehhez azonban fontosnak tartom hozzátenni, hogy a politikai nomenklatúra, különösen a legfelső vezetés tagjai által igénybe vehető széleskörű kiváltságokra való jogosultság nem jelentette azt, hogy az összes érintett a minden, számára biztosított lehetőséget ki is használta.

NEPOTIZMUS A SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

A számos szocialista országban is tipikus jelenségnek mondható nepotizmus az MSZMP vezetésében a Kádár-rendszer alatt mindvégig teljesen ismeretlen maradt. Úgy vélem, ebben szerepet játszhatott az is, hogy Kádár személyisége, puritán életfogása, és a szocialista erkölcsiséghez való ragaszkodása miatt is, idegen volt számára a családtagok, rokonok vezető politikai funkciókba juttatásának gondolata. Pedig a jelenségre számos példát találhatunk a Szovjetunióban, Romániában, Bulgáriában, Albániában, Kínában, Észak-Koreában és Kubában egyaránt.

A Szovjetunióban a nomenklatúra tagjainak gyermekei felnővén, sok esetben maguk is az „uralkodó osztály” tagjaivá váltak. Sztálin fia, Vaszilij például 22 éves korára alig másfél év alatt főhadnagyból ezredessé lépett elő, 24 évesen pedig a Vörös Hadsereg legfiatalabb vezérőrnagya lett. Kétszer is megkapta a Harci Vörös Zászló Érdemrendet, de az Alekszandr Nyevszkij Rendjellel és a Szuvorov Érdem-

renddel is kitüntették. A személyi összefonódások jellemző példája, hogy Sztálin lánya Sztvetlana a tudományos életben karriert befutott Jurij Zsdanovhoz, a Rosztovi Állami Egyetem későbbi rektorához, Andrej Zsdanov politikai bizottsági tag fiához ment feleségül.^[16] De a családtagok magas funkciókba juttatása nem csak Sztálinra volt jellemző.

Nyikita Hruscsov veje, Alekszej Adzsubej a Komszomolszkaja Pravda, majd az Izvesztijja főszerkesztőjévé vált, az SZKP XII. kongresszusán pedig a Központi Bizottság tagjai közé is beválasztották.^[17] Brezsnyev fiából, Jurijból a külkereskedelmi miniszter első helyettese lett,^[18] az első titkár veje, Jurij Csurbanov tábornok pedig a belügyminiszter első helyettese volt.^[19]

Közismert, hogy Romániában és Kínában az első számú vezetők házastársai, Elena Ceaușescu és Csiang Csing töltöttek be fontos vezető tisztségeket, Bulgáriában Georgi Dimitrov sógora, Vlko Cservenkov egészen a miniszterelnökségig vitte, Todor Zsivkov lányából, Ludmillából pedig kultuszminiszter és PB tag vált.^[20]

Albániában Enver Hodzsa uralma alatt a nepotizmus különösen elképesztő méreteket öltött: „az 1960-ban megválasztott Központi Bizottság 43 tagja között 10 házaspár és további 15 rokon volt, azaz csak nyolcan voltak olyanok, akik nem álltak rokoni viszonyban a grémium más tagjaival. Az albán vezetésben különösen sokan voltak Enver Hodzsa és Mehmet Shehu családjának tagjai.”^[21]

Kubában Fidel Castrót öccse Raúl, a korábbi védelmi miniszter követte az ország élén, akinek felesége, a néhai Vilma Espín a Kubai Nők Szövetségének elnöke volt. Észak-Koreában Kim Ir Szen alapította meg a világ első kommunista dinasztiaját, miután halálát követően fia, Kim Dzsong Il vette kezébe a KNDK irányítását.

Magyarországon azonban semmi ilyesmire nem volt példa a Kádár-rendszer fennállása során. De korábban, a Rákosi-korszakban azért előfordultak hasonló jellegű összefonódások: például Farkas Mihály fiának, Farkas Vladimír ÁVH alezredesnek az esete, aki Berei Verát, Berei Andor és Andics Erzsébet leányát vette feleségül. Rákosi testvérei is magas pozíciókat töltöttek be bátyjuk ország-lása idején: Bíró Zoltán a KV Oktatási Osztályának vezetője, majd a Pártfőiskola igazgatója, Bíró Ferenc pedig a testvére nevét viselő csepeli Rákosi Mátyás Vas- és Féművek vezérigazgatója, aztán később kohó- és gépipari, majd külkereskedelmi miniszterhelyettes volt.

[16] Kun, 2002

[17] Medvegyev, 1989

[18] Voslensky, 1980

[19] Kenéz, 2008

[20] Berecz, 2008

[21] Réti, 2000, 232.

A VEZETÉS LEGFELSŐ SZINTJE

A következőkben – Gyarmati György írásának felhasználásával – időrendben haladva, a Kádár-rendszer legszűkebben értelmezett politikai elitje, a nómenklatúra csúcspozícióit elfoglaló személyi kör néhány fontos jellemzőjének rövid bemutatására törekszem.^[22]

1956-ot követően a korábbi „társutas” politikusokból csak kevesen őrizték meg pozíciójukat a hatalom csúcsán, és ha mégis, jobbára csak reprezentatív szerep-körben tűntek fel. Jó példa erre a korábban kigazda Dobi István, aki 1952 és 1967 között a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke volt, vagy a Nemzeti Parasztpárt volt főtitkára, Erdei Ferenc, aki az MTA, később pedig a Hazafias Népfrent főtitkárának tisztét is betöltötte, de emellett a NET-nek is tagja volt. De a nómenklatúra tagja maradt a Kádár-rendszer éveiben is az egykori kigazdák közül Ortutay Gyula és Bognár József, valamint a Nemzeti Parasztpárt volt elnöke Veres Péter.

Más volt a helyzet az egykori szociáldemokrata vezetőkkel, akik közül a Rákosi-korszakban sokan represszió áldozatául estek (Szakasits Árpád, Marosán György, Justus Pál, Vajda Imre, Kisházi Ödön), de néhányuk később a kádári vezetésnek is fontos tagjává vált. A gazdasági reform két emblematikus figurája, Fock Jenő miniszterelnök és Nyers Rezső KB titkár is a szociáldemokrata párt tagja volt korábban. Kádár fontosnak tartotta, hogy mivel az MDP – amelynek az MSZMP jogutódja volt –, a két munkáspárt, az MKP és az SZDP egyesüléséből jött létre, a volt szociáldemokraták is helyet kapjanak a vezetésben. Ennek azonban inkább szimbolikus jelentősége volt.

A kezdeti időszakban a kádári vezetői garnitúra jelentős részét azok a fiatalabb generációhoz tartozó funkcionáriusok adták, akik már a második világháború utáni rendszer saját neveltjei voltak és 1953-ig a második vagy harmadik vonalban tevékenykedtek. A szovjet politika Sztálin halála után változtatásokat szorgalmazott a magyar vezetésben is (fiatalabb és nem zsidó származású káde-rek bevonása), így került többek között előtérbe Gáspár Sándor, Komócsin Mihály és Czinege Lajos, akik a Kádár-rendszerben még inkább fontos szerephez jutot-tak.

Az 1956-os forradalmat követően újjáalakult pártvezetésben tehát nagy számban voltak jelen a fiatalabb generáció képviselői, mivel a Rákosi-féle garnitúra számos tagja kompromittálódott, mások pedig a forradalom melletti kiállásuk miatt nem jöhettek többé számításba, így fontos állami- és pártfunkciók maradtak „gazdátlanul”. Az új kádári elit belső köréhez tartozott ekkor: Kállai Gyula, Marosán György, Apró Antal, Biszku Béla, Fock Jenő, Kiss Károly, Rónai Sándor, Somogyi Miklós, Fehér Lajos, Münnich Ferenc, Dögei Imre, Kossa István, Nyers Rezső. Az új elit tagjainak többsége alacsony iskolázottságú munkásból lett párt-funkcionárius volt, ellentétben a Rákosi-féle garnitúrával, amelyben jelentősebb volt a polgári származású értelmiségiek aránya.

[22] Gyarmati, 2009

A nómenklatúrát és a pártelitet érintő következő jelentősebb változás 1962-re tehető, amikor az antisztálinista hrucsovi politikára való hivatkozással Kádár alkalmat talált rá, hogy a forradalom bukását követő rendteremtésben aktív szerepet vállaljon, ugyanakkor a Rákosi-korszakban játszott negatív szerepük miatt inkább csak szükségéből megtűrt keményvonalas káderektől megválhasson. A legfelső szinten ez például abban nyilvánult meg, hogy kikerült a Politikai Bizottságból Kiss Károly.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetését követő években ismét változásokra került sor a politikai elitben, de szerepet játszott ebben néhány vezető kiöregedése is. Ezt követően a vezetés legfelső szintjére egyre inkább jellemzővé vált a mozdulatlanság, egyre ritkábban kerültek be új arcok a legszűkebb politikai elitbe, akiknek átlagéletkora az idő előrehaladtával folyamatosan növekedett. A vezetés teljes megújítására csak az 1988. évi májusi országos pártértekezleten került sor.

Az alábbiakban – szintén Gyarmati tanulmánya alapul véve – megpróbálom meghatározni, kiket foglalt magában a Kádár-rendszer legszűkebben vett politikai elitje. Gyarmati erre a személyi körre a kommunista hatalmi elit megnevezést használja. A kommunista hatalmi elitet szerinte elsődlegesen az különbözteti meg a nómenklatúrától, hogy „a kommunista hatalmi elitbe azok tartoztak, akik kinevezték az alsóbb szinten kinevezendők kinevezőit. Más megközelítésben azok tekinthetők a kommunista hatalmi elitbe tartozóknak, akik a felső szintű párt- és államhatalmi pozíciók rendszerspecifikus „összecsúsása”, átfedése, illetve viszontbiztosítása következtében kettős vagy akár ennél is több, multipozicionális státust mondhatnak magukénak.”^[23]

Ennek alapján tehát a következő testületek tagjai, funkciók viselői tartoztak a hatalmi elitbe: a Politikai Bizottság tagjai, a titkárság tagjai, a kormány tagjainak többsége, a KB osztályvezetői, a SZOT, a HNF, a KISZ „csúcsvezetői”. Ugyanakkor az országgyűlési képviselők, a KB tagok és a NET tagjai közül csak azok, egyúttal valamilyen kiemelt szervet vagy intézményt is reprezentáltak. Ugyanakkor a hatalmi elit és a nómenklatúra felső rétege nem volt egymástól élesen elhatárolt, a két szint között létezett „átjárás”.

AZ INFORMALITÁS JELENTŐSÉGE

A kommunista politikai rendszerek politikai elitjének vizsgálata során különösen fontos a kulcspozíciókat betöltő személyek informális befolyását is figyelembe venni. Ugyanis gyakran előfordult, hogy nem a formálisan legmagasabb pozíciókat birtokló személyek hozták meg a kulcsfontosságú döntéseket. A szocialista országok közül talán a hetvenes-nyolcvanas évek Kínájának példája a legismertebb, amelynek ténylegesen első számú vezetője, a nagy hatalmú Teng Hsziao-ping nem viselt semmilyen fontosabb állami vagy párttiszséget.

[23] Gyarmati, 2009, 76.

Magyarországon – persze más léptékben – Aczél György példája hasonlítható ehhez, aki 1957-től tíz éven keresztül volt a művelődési miniszterek első helyettese, valójában azonban a kultúrpolitika első számú irányítója. Másik példa, hogy hatalmi helyzetüket, a döntéshozatalra gyakorolt tényleges befolyásukat tekintve a KB egyes osztályvezetőinek pozíciója nagyobb jelentőséggel bírt, mint a kormányban ugyanazért a területért felelős miniszteré.

Hogy gyakran nem a formálisan birtokolt pozíció döntötte el az adott személy politikai súlyát, azt Apró Antal politikusi karrierje is jól szemlélteti. Apró több mint 30 évig volt tagja a Politikai Bizottságnak és ez idő alatt számos pozíciót betöltött. A Rákosi-korszakban volt a SZOT főtitkára, a NET tagja, építőanyag-ipari miniszter, az építésügyi miniszter első helyettese és a Hazafias Népfront Országos Tanácsának elnöke is. A kádári évtizedek alatt aztán az ipariügyek vezetésével megbízott miniszter, majd a minisztertanács első elnökhelyettese, valamint az Országgyűlés elnöke is volt. Továbbá 1944-től 1988-ig tagja volt a Központi Bizottságnak, valamit elődjének, a Központi Vezetőségnek és 1945-től 1989-ig országgyűlési képviselő is volt.^[24]

REFORMEREK ÉS ELLENZÉKÜK

A Kádár-rendszer politikai elitjének egy más szempont szerinti lehetséges vizsgálata: a gazdasági reformfolyamatokat, és általában véve bizonyos korlátozott mértékű társadalmi liberalizációt támogatók, illetve az újításokat ellenzők szembeállítása. Utóbbi csoporttal kapcsolatban az „ortodox”, „konzervatív”, „maradi” jelzőket, illetve a „munkásellenzék” megjelölést szokták használni. Ebből a szempontból azonban az elit tagjainak számos, egymással nem egyező besorolásával találkozni. Az egyik vagy másik csoportba sorolt személyek köre a különböző – a témát érintő – munkákban gyakran nem fedik le egymást. Abban többé-kevésbé konszenzus van, hogy a vezetés mely tagjai voltak a reformok egyértelmű támogatói, azzal kapcsolatban viszont, hogy kik álltak „középen” illetve kik elleneztek, már jóval nagyobbak a véleménykülönbségek. Ezért nem is kívánok most egyértelműen állást foglalni ebben a kérdésben, inkább csak ismertetem az ezzel kapcsolatos közkeletű nézeteket, véleményeket.

Eléggé elterjedt nézet, amelyet Huszár Tibor is képvisel, miszerint „minden újító lépésnek – legyen szó a településfejlesztésről, a tanácsrendszeréről vagy a könyvkiadásról – volt egy körülhatárolható ellenzéke. Ide sorolható Biszku Béla, Gáspár Sándor, Pullai Árpád, s visszafogottabban, tárgyyszerűbben Komócsin Zoltán. A másik pólust Nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos és Aczél György jelentette. Kádár politikai stratégiájából, habitusából következően e két pólust a centrummal ellensúlyozta, Losonczi Pállal, Németh Károllyal, Nemes Dezsővel, s más, ösztönösen a közép felé húzódó PB-tagokkal, KB-titkárokkal.”^[25]

[24] Gyarmati, 2009, 76.

[25] Huszár, 2005, 234–235.

Berecz János szerint Huszár besorolása sematikus, és a megnevezett személyek közül néhányan, annak ellenére, hogy általában hová sorolták be, valójában más álláspontot képviseltek. Berecz azzal a közkeletű vélekedéssel sem ért egyet, miszerint a „munkásellenzék” megnevezéssel illetett Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán és Pullai Árpád szervezett csoportként lépett volna fel a reformok akadályozása érdekében. „A 'pártszerűség' mint dogma, Biszku, Gáspár, Komócsin és mások számára szent és sérthetetlen volt. A dogma szerint a frakciózás a legsúlyosabb bűn a pártszerűség szempontjából. Ezért tartom kizártnak, hogy szervezett csoportként léptek volna fel. Ennek ellenére feltételezhető, hogy fellépésük, véleményük terjesztése gyengítette a reform érvényesülését, s így kárt is okoztak.”^[26]

A reformellenes politikai erők vezetőiként nevezi meg Bihari Mihály is Biszku Bélát, Gáspár Sándort és Komócsin Zoltánt. Aczél György a magyar kulturális élet egykori irányítója egy 1992-ben a Köztársaság c. folyóiratnak adott interjújában szintén a fent nevezett vezetőket, továbbá Pullai Árpádot, és a fiatalabb generáció képviselői közül Grósz Károlyt, valamint Berecz Jánost nevezte meg a hetvenes évek elején Kádár eltávolítására törekvő balos csoport résztvevőiként.^[27]

Havasi Ferenc úgy látta, hogy „Nyers Rezső, Fehér Lajos, Tímár Mátyás, Dimény Imre és még jó néhányan a reform legfőbb bátorítói, ösztönzői voltak, nagyon komoly szakembergárdával a hátuk mögött az Országos Tervhivatalban, a Pénzügyminisztériumban s más intézményekben. Azt is tudtuk, hogy vannak olyan politikusok – Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán és még sokan mások –, akik nagyon sok kérdésben vitatkoznak velük. Szerintük a reform nemkívánatos jelenségekkel is jár, s ők ezek ellen léptek fel.”^[28]

Az általam megkeresett volt állami- és pártvezetők közül Biszku Béla egyértelműen vállalta, hogy annak idején elhibázottnak tartotta és ezért ellenezte a reformfolyamatot.^[29] A szintén a reformok ellenzőjeként számon tartott Pullai Árpád viszont, önmagát a változások támogatójának tartotta, és határozottan cáfolta, hogy tagja lett volna egy szervezett munkásellenzéknek.

Azzal kapcsolatban, hogy Lázár György volt miniszterelnököt a reformok mérsekelt támogatóihoz, a centrumban állókhoz, és a reformfolyamat ellenzői közé is szokás sorolni, a vele folytatott beszélgetésen véleményét a következőkben foglalta össze: „Ezek a minősítések feltehetően az előkészítés korai szakaszának vitáiban való megnyilatkozásaimból eredeztethetők. Többek között vitában voltam azokkal, akik a gazdaság irányításában a piac 'önszabályozó' szerepét túlértékelve az állam szerepvállalását olyan mértékig javasolták korlátozni, ami lényegét tekintve egyenlő a tervgazdálkodás felszámolásával. De vitáztam azokkal is, – ezek voltak kevesebben –, akik csak jelképes szerepet szántak a közvetett, a közgazdasági szabályozás útján való irányításnak. Gyakorlatilag a tervutasításos

[26] Berecz, 2008, 60–61.

[27] Berecz, 2008, 60–61.

[28] Koltay – Bródy, 1989, 47–48.

[29] Interjú Biszku Béla volt belügyminiszterrel (1957–61), KB titkárral (1962–78). 2008. július 28.

rendszer némileg módosított fenntartásáért szálltak síkra. Más természetű, első sorban hangsúlybeli vitáim is voltak. Nézetem szerint a szükségesnél kevesebb figyelmet kapott a gazdaságpolitikában a követendő irányok kijelölése, a társadalmpolitikai hatások feltárása. A munka előre haladtával letisztultak, kialakultak a realitásokkal számot vető alapelvek. A Központi Bizottság elé 1966 májusában beterjesztett irányelvekben 'helyére' került a gazdaságpolitika és a mechanizmus egymáshoz való viszonyának, a népgazdasági tervezés központi irányításában betöltött szerepének, a piac működési területének és feltételeinek meghatározása. A Központi Bizottság határozatainak végrehajtásában, az elvek gyakorlatba való átültetésében cselekvő részt vállaltam. Ma sem tennék másként.”^[30]

De sokakkal együtt például Huszár István egykori tervehivatali elnököt és Havasi Ferenc volt KB titkárt is egyaránt sorolták már a centrumhoz és a gazdasági reform támogatói közé.

Azzal kapcsolatban viszont nem igen találtam véleménykülönbséget, hogy a reformfolyamat részeként a párt agrárpolitikájának megváltoztatását a Politikai Bizottságban elsősorban Fehér Lajos támogatta, de egyetértett vele és szorgalmazta az újításokat például Szabó István, a nádudvari Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke és Burgert Róbert, a Bábolnai Állami Gazdaság igazgatója, továbbá néhányan ide sorolják Losonczi Pált is.

Más összefüggésben, a gazdasági reformok legnagyobb ellenzőinek a vidéki, elsősorban megyei és járási pártvezetőket tekintette Hegedüs András. Úgy vélte, a gazdasági reform felszínre hozta a területi és a központi érdekek közötti különbségeket, ellentéteket. A pártközpont ezekben az esetekben, mint a szakismeret képviselője lépett fel a saját érdekeiket és hatalmukat féltő megyei és járási párttitkárokkal szemben.^[31]

A megyék a kádári évtizedek alatt ugyanis, az egykori vármegyékhez hasonlóan, önálló hatalmi központokká szerveződtek. „Mindazonáltal a központi direktívák érvényességét nem kérdőjelezték meg, és a 'puhább' 'reform-illatú' határozatokat legfeljebb elszabotálták, miközben a megyébe látogató PB-tagokat s mindenekelőtt Kádár Jánost aulikus tisztelettel, királyi vadászatok megrendezésével fogadták. 'Lefelé' viszont főispánként viselkedtek, igaz, az egyes megyei vezetők stílusában jelentős eltérések mutatkoztak. Azonban a strukturális adottságok meghatározók: az újraelosztás rendszere a gazdasági-, politikai-, kommunikációs tőke koncentrációja, a nomenklatúra rendszer konzervativizmusa a hűbérúri magatartásnak kedvezett.”^[32]

Egyes megyék neve szinte összeforrt a területet esetleg több évtizeden keresztül is irányító nagyhatalmú első titkárok személyével. Ilyen pártvezető volt például Csongrád megyében Komócsin Mihály (1974–1985), Hajdú-Bihar megyében Sikula György (1973–1985), Heves megyében Vaskó Mihály (1973–1983), Pest megyében Cservenka Ferencné (1962–1985) vagy Veszprém megyében Pap János (1957–1961, 1965–1985).

[30] Interjú Lázár György volt miniszterelnökkel (1975–87). 2008. augusztus 20.

[31] Hegedüs – Kasza – Zsille, 1989

MOZDULATLANSÁG A LEGFELSŐ SZINTEN

Az MSZMP vezetése, különösen a hetvenes évektől kezdődően rendkívül nagy súlyt fektetett a személyi stabilitás megőrzésére. Az volt ugyanis a kiindulópont, hogy amennyiben a politikai irányvonal helyes, akkor a vezetők cseréje sem különösebben indokolt. Rendkívül lényeges volt tehát a stabilitás, a normális működés látszatának megőrzése, akkor is, amikor a súlyosbodó problémák adott esetben indokoltá tették volna változtatást személyi ügyekben is. Tőkés Rudolf, Csanádi Máriával egyetértve, úgy véli, „a nómenklatúra-rendszer a felső és alsóbb szintű párthivatalnokok klientélista (vertikális), valamint térbeli és generációs (horizontális) szövetségeinek eleve instabil, perszonalisztikus hálózatára épült. E szövetségek olyan összefonódó pártállami vezetőség alkotóelemei voltak, amely az egész rendszert sebezhetővé tette a korrupcióval, az adminisztratív mozgásképtelenséggel és az intézményi entrópiával szemben. E belső hanyatlás megelőzése és leküzdése érdekében a vezető káderek időszakonkénti cseréje idővel már nem tetszés kérdése volt, hanem szükségszerűvé is vált. E kádercserék viszont, különösen a legfelsőbb pártvezetésben, a párthierarchia minden szintjén destabilizálták az érintett klientélista hálózatokat.”^[32] A legfelső szintű kádercserék esetenként a politikai hatalmi struktúra egyes részeinek stabilitását is veszélyeztethették, az első titkár személyének változása következtében kiváltott hatásokról nem is beszélve, amely adott esetben a párt egész irányvonalának megváltozását is eredményezhette.

Tőkés szerint az MSZMP káderpolitikája már a kezdetektől fogva jelentős eltéréseket mutatott a többi szocialista ország gyakorlatához képest, ami leginkább három belső tényezővel magyarázható: a magyar párt történetével, Kádár János korábbi politikai tapasztalataival, illetve pártvezetési stílusával.

A magyar párt története a kezdetektől fogva a párthierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedő fiatalabb káderek és a legfelsőbb szintek középkorú és idősebb káderei közötti harcok történeteként is értelmezhető. A párton belüli szakadások példáulként említhető: a húszas években a trockista-buharinista és a sztálinista csoportok küzdelme, a harmincas években az itthoni balos értelmiség és a moszkoviták közötti ellentét, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a moszkoviták (Rákosi, Gerő, Révai, Farkas) küzdelme a fiatalabb hazai kommunisták (Rajk, Kádár) ellen, a pártapparátus és a népi kollégium-mozgalom ellentéte a negyvenes évek végén, az idősebb sztálinisták és a Nagy Imre vezette fiatal revizionista értelmiségiek ellentéte 1953 és 1956 között. Ezekben a küzdelmekben, melyek egyszerre generációs és ideológiai ellentétek is voltak, mindig a fiatalok maradtak alul az idősebb, tapasztaltabb és politikailag konzervatívabb pártapparátussal szemben.

A második belső tényező: Kádár János káderpolitikáját alapvetően meghatározta, hogy korábban a sztálinista represszió áldozata volt. Mély nyomott hagyott benne a Rákosi-korszakban a funkcionáriusok leváltásának az érintettek nézve

[32] Huszár, 2007, 93.

[33] Tőkés, 1998, 224.

gyakran megalázó és embertelen gyakorlata, ezért a személyi döntések meghozatalánál igyekezett mindig különösen nagy körültekintéssel eljárni. Ez azonban időnként azt eredményezte, hogy korábbi érdemeire tekintettel a vezetésre már alkalmatlan, idős vezetőtársaitól, munkatársaitól sem volt hajlandó megválni.

Vlagyimir Krjucskov a kádári káderpolitikával kapcsolatban is releváns megállapításokat tett 1997-ben megjelent önéletrajzában, amikor röviden jellemezte az általa jól ismert magyar pártvezetőt. „Kádár emberként, politikusként is lényegében magányos volt. Ezen személyes tulajdonsága adekvát módon tükröződött politikai tevékenységében. Igen szerette az állandóságot maga körül. Személyes barátai közel álltak hozzá, politikai munkatársaként is ragaszkodott hozzájuk, együtt dolgozott velük. De Kádár sajnos foglya lett saját kötődéseinek. Évek során gyakorlatilag megtartotta maga körül ugyanazt a csapatot, összetételét nem változtatta, friss, saját politikai elképzelésekkel rendelkező embereket nem engedett magához közel kerülni... Ezen személyi kötődései korlátozták, gyakran akadályozták tevékenységében, de megszabadulni ezen tulajdonságától nem tudott... És még egy, az előbbi hibával társuló negatívum. Kádár mintegy statikusan nézte az embereket, nem figyelve fel sem fejlődésükre, sem negatív változásaikra, esetleg elfajulásukra.”^[34]

A harmadik belső tényező: Kádár pártvezetési stílusa: A párt első embere mindig nagy odafigyeléssel és türelemmel viszonyult a pártközpont apparátusába bekerült tehetséges és szorgalmas munkás vagy paraszti származású fiatalabb munkatársakat. Tőkés szerint az MSZMP apparátusában az előmenetelnek elsődlegesen két feltétele volt: a többéves szorgalmas munka és egy magas beosztású támogató („keresztapa”) az apparátuson belül. Ha egy fiatal munkatárs már bizonyított és volt egy befolyásos támogatója is, fontos beosztást kaphatott a pártban vagy az államigazgatásban. Kádár az ilyen jellegű kinevezéseknél állítólag gyakran támaszkodott a Politikai Bizottság egyes tagjainak, különösen Aczél Györgynek és Óvári Miklósnak a véleményére. Egyes vélemények szerint Kádár feleségének, Tamáska Máriának is volt befolyása férje személyi döntéseire.

Állítólag a hetvenes évektől kezdődően Kádár a saját utódlásának problémájával is foglalkozott. A politikai közbeszéd számos utódlásra esélyes jelölről találgatott: ezekben leggyakrabban Komócsin Zoltán, Maróthy László és Berecz János neve került elő, de olyan vélemények is ismeretesek, hogy Kádár Szűrös Mátyást vagy Hámori Csabát szemelte volna ki utódául. Mindebben persze az jelenség is szerepet játszhat, amelyre Voslensky utalt a szovjet némenklatúráról írott könyvében:^[35] mikor egy a szokásosnál fiatalabb személy válik a legfelső vezető testületek tagjává, vagy kerül magas funkcióba, általában megindul a személyével kapcsolatos találgatás, miszerint ő lesz a következő pártvezető.

[34] Huszár Tibor idézi Krjucskovot. In: Huszár, 2005, 237.

[35] Voslensky, 1980

A POLITIKAI VEZETŐK NEMZEDÉKE

A tanulmány lezárásaként a Kádár-rendszer vezetésében meghatározó szerepet játszó politikusi nemzedék bemutatására térek ki röviden.^[36] A közép-kelet-európai szocialista országok közös jellemzője, hogy a második világháborút követő néhány év során a korábbi gazdasági és politikai vezető rétegek szinte teljes egészében kicserélődtek. Ebben az időben Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában, és Magyarországon is hasonló folyamatok mentek végbe. Az igazi fordulatot a kommunisták hatalomátvétele jelentette, amelynek következtében egy teljesen új, politikailag a párt mellett elkötelezett többségében 25-30 évesekből álló korosztályból rekrutálódott a szélesebb értelemben vett politikai vezetők rétege. Ezek a fiatalok 1945 és 1953 között tömegesen kerültek be az állami és a gazdasági apparátusba egyaránt. Illés Iván megállapítása szerint 1956-1960 körül a magyar államapparátus vezető pozícióinak mintegy felét az említett generáció tagjai töltötték be. Ugyanakkor ez az új belépő generáció a korábbiakhoz képest tapasztalatlanabb és képzetlenebb is volt. A későbbiekben aztán úgy alakult, hogy az újonnan belépő generáció az általa megszerzett pozíciókat egészen a nyolcvanas évek elejéig képes volt megőrizni. Az idő előrehaladtával a pozíciójuk betöltéséhez szükséges szakmai tapasztalatokra, hozzáértésre is sikerült szert tenniük, és az esti tanfolyamokon sokuk diplomát is szerzett. Illés szerint „a generáció bizonyos fokig 'beérett', és legstabilabb, egyben legeredményesebb időszakának országoként eltéréssel – a hatvanas évek-hetvenes évek eleje tekinthető.”^[37] A generáció megszerzett pozícióit az idők során végbement politikai traumák sem tudták megrendíteni. Magyarország esetében például 1956-ban már túl idősök és befutottak voltak az utcai harcokban való részvételhez, ahhoz azonban túl fiatalok, hogy a Rákosi-korszak bűneiért meghatározó felelősség terhelje őket. Többségük tehát a helyén maradt, és még pozícióit is képes volt megerősíteni.

Bizonyos mértékű különbséget kell tenni a Politikai Bizottság tagjaiból, a KB titkárokból állók személyi köre és az ország felső vezetésének egésze között életkori és generációs szempontból. Az ötvenes évek második felétől az illegális kommunisták sorából rekrutálódott legfelső vezetők szűkebb köréről általánosságban elmondható, hogy vezetőtársaiknál nagyjából egy évtizeddel idősebbek voltak. Ugyanakkor, mivel egykori illegális párttagból csak nagyon kevés volt, a tágabban vett felső vezetők nagyobb része a következő generáció képviselőiből került ki.

A fent tárgyalt generációt követő újabb nemzedéknek azonban már lényegesen kedvezőtlenebb karrieresélyei voltak, a náluk alig idősebb, előző generáció ugyanis „lényegében évtizedekre blokkolt minden előrelépési lehetőséget... Egy generáció megrekedt a periférián vagy a hierarchia alsóbb lépcsőin.”^[38] Ezt támasztja alá, ami a nyolcvanas években általánosan megfigyelhető volt a közép-kelet-európai szocialista országokban, hogy a harmincas években született „el-

[36] A témát Illés Iván „Nemzedékek, elitek, ciklusok” c. könyvének felhasználásával ismertetem.

[37] Illés, 1991, 40.

[38] Illés, 1991, 41.

veszett generáció” tagjai szinte egyáltalán nem képviseltették magukat a legfelső szintű vezetésben. A vezető pozíciók betöltői ugyanis jellemzően náluk idősebbek, esetenként pedig fiatalabbak voltak.

A közép-kelet-európai országok politikai elitje, amely korábban a legfiatalabb közé tartozott, a nyolcvanas évekre jelentős mértékben elöregedett. 1980-as adatok szerint, ezekben az országokban az 50 és 60 év közötti központi bizottsági tagok aránya rendkívüli hasonlóságot mutatott. A KB tagjainak ehhez a korosztályhoz tartozó aránya Magyarországon 58 százalék, az NDK-ban 57,1 százalék, Lengyelországban és Csehszlovákiában egyaránt 56,7 százalék, és Jugoszláviában 45,1 százalék volt. Az egyes Központi Bizottságok átlagéletkora szintén nagyon hasonlóan bizonyult. (Bulgáriában és Magyarországon egyaránt 58,7 év; Csehszlovákiában 58,1 év; az NDK-ban 56,8 év; Lengyelországban 54,9 év; Jugoszláviában 54,2 év.)

Érdekesség, hogy a statisztika szempontjából a vezetésben domináló idősebb generáció képzettsége esetenként magasabbnak tűnik a következő, a valóságban tanultabb fiatalabb generáció iskolázottságánál. Az ötvenes és hatvanas években ugyanis az idősebb generáció vezető pozícióban lévő tagjainak jelentős rész szerzett diplomát esti vagy levelező tagozaton. Mint egy korabeli felmérés is utalt rá,^[39] műveltségbeli hiányosságaikat a rendkívüli megterhelést jelentő munka mellett sokan csak nehezen voltak képesek pótolni, így a tanulás számos esetben formálissá vált. Így lehetséges, hogy az őket követő, belépő generáció képzettség szempontjából magasabb, ugyanakkor aktuális iskolai végzettsége szempontjából alacsonyabb szinten állt.

Az idősebb – jellemzően a húszas évek első felében született – generáció tagjai azért is voltak jelen nagyobb arányban a politikai vezetésben, mivel az előző, a tízes évek második felében született korosztály létszáma jóval alacsonyabb volt, ugyanis az első világháború alatt a katonák frontszolgálatra következteében a születésszám drasztikusan – Magyarországon például 65 százalékkal – visszaesett. A nyolcvanas években a vezetésben domináns politikusi nemzedék tagjai szinte egyszerre érték el a nyugdíjkorhatárt, ugyanakkor az őket közvetlenül követő 50 év körüli nemzedék tagjainak – ide sorolható Grósz Károly, Berecz János, Pozsgay Imre, Horn Gyula, Szűrös Mátyás, Horváth István és Lakatos Ernő is – ekkor már nem tudták átadni az irányítást. Hosszú várakozás után, túl későn kaptak lehetőséget ahhoz, hogy ténylegesen élni is tudjanak vele.

A Kádár-rendszer legszűkebb politikai vezetése tehát elsősorban a húszas években születettek közül került ki. Származásukat tekintve ez a nemzedék a munkás és paraszti kategóriákba sorolható. Tagjai jellemzően alacsonyabb képzettséggel rendelkeztek, magasabb iskoláikat általában már vezetőként, munka mellett végezték. Többségük már a Rákosi-korszakban vezetői pozícióba került, de nem tartoztak az első vonalhoz, így pályafutásukban nem okozott törést a politika későbbi irányváltása. Lényegében tehát ennek a nemzedéknek a tagjai aktív életük végéig, sokan nagyjából 35 éven keresztül töltötték be különböző magas tisztségeket. Illés Iván megállapítása szerint ez a hosszúságú idő egyedülálló az elmúlt évszázadok magyar történelmében.

[39] Akszentievics, 1968, Kézirat

IRODALOMJEGYZÉK

- Akszentievics György (1968): *A politikai funkcionáriusok törzsgárdájának helyzete és egyes jellemző vonásai az MSZMP apparátusában*, Budapest, 1968. november 27. Kézirat (MTA PTI)
- Berecz János (2008): *Kádár élt... II.* Budapest, Duna International Kft.
- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika 1944-2004*, Politikai és hatalmi viszonyok, Budapest, Osiris Kiadó
- Gazsó Ferenc (1993): Elitváltás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 5. sz. 16-26.
- Gyarmati György (2009): Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945-1989, *Korunk*, 3. sz. (<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00147/index896a.html>)
- Hegedüs András (1988): *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Hegedüs András – Kasza Levente – Zsille Zoltán (1989): *Élet egy eszme árnyékában*, Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó
- Huszár Tibor (2005): *Kádár János*, II. Budapest, Kossuth Kiadó
- Huszár Tibor (2007): *Az előttől a nómenklatúráig*, Budapest, Corvina Kiadó
- Illés Iván (1991): *Nemzedékek, éltek, ciklusok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- *Jelentés a Központi Bizottság 1973. november 28-i káderpolitikai határozatának végrehajtási tapasztalatairól, javaslat a további feladatokra*, MSZMP KB PTO, 1983.
- Kenéz Péter (2008): *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*, Budapest, Accord Kiadó
- Koltay Gábor – Bródy Péter (1989): *„Érdemei elismerése mellett...” Beszélgetések Havasi Ferenccel*, Budapest, Szabad Tér Kiadó
- Kun Miklós (2002): *Az ismeretlen Sztálin*, Budapest, Athenaeum 2000: PolgArt
- Medvegyev, Roy (1989): *Hruscsov, Politikai életrajz*, Budapest, Laude Kiadó
- Réti György (2000): *Albánia sorsfordulói*, Budapest, AULA
- Szakadát István (1990): *A nómenklatúra, avagy az „oszd be és uralkodj” elve*, In: *A nómenklatúra csúcsán: tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*, (Szerk. Nyíró András) Budapest, BME (A BME Szociológia Tanszék kiadványai, 1.) 5-8.
- Tőkés Rudolf (1998): *A kialakított forradalom*, Budapest, Kossuth Kiadó
- Voslensky, Michael S. (1980): *Nomenklatura, Die herrschende Klasse der Sowjetunion*, Wien, Molden

